

OBSERVAȚII PE MARGINEA UNUI VOLUM RECENT PRIVITOR LA AȘEZAREA ANTICĂ DE PE INSULA BEREZAN*

DE

VALERIU BANARU

Vestițiile locuirii antice de pe insula Berezan se află de mai bine de o sută de ani în atenția arheologilor¹, iar cercetarea lor a generat o bibliografie imensă. Cu toate acestea, numeroase întrebări ce țin de interpretarea istorică a descoperirilor arheologice sunt încă departe de a-și fi găsit rezolvarea. În acest sens, dificultățile legate de reconstrucția istorică sporesc și mai mult atunci când ne raportăm la faza de început a așezării, pentru a cărei înțelegere cercetările de teren capătă o pondere deosebită. Ca atare, publicarea unor materiale inedite sau republicarea celor deja introduse în circuitul științific, în scopul aprofundării cunoașterii legate de perioada de început a colonizării grecești în Pontul Euxin, este cât se poate de binevenită și merită toată atenția din partea specialiștilor.

În 1884, R.A. Prendel, membru al Societății de Istorie și Antichități din Odessa, a întreprins primele sondaje pe insula Berezan. Cu prilejul împlinirii a 120 de ani de la începutul cercetării arheologice a acestei importante așezări antice nord-pontice, Muzeul *Ermitage* din St. Petersburg a organizat o expoziție în vara-toamna anului 2005. Importanța aniversării a fost sporită de publicarea unui volum colectiv², apărut într-o ținută grafică ireproșabilă, asupra căruia propunem o discuție succintă în cele ce urmează.

S.L. Solov'ev, căruia îi aparține și meritul principal în organizarea expoziției, semnează o introducere amplă cu titlul *Începutul epocii antice în nordul Mării Negre* (p. 6–24). Atât conținutul, cât și imaginile de o calitate deosebită care însoțesc textul, vădesc intenția autorului de a aduce în fața cititorilor un tablou cât mai

* Exprimăm, și cu această ocazie, sincere mulțumiri colegului dr. Victor Cojocaru pentru lectura critică a manuscrisului și pentru sugestiile utile.

¹ În ultimele decenii, printre specialiști s-a încetățenit părerea că, în timpul stabilirii coloniștilor greci, țărmul Pontului Euxin avea o altă configurație, comparativ cu cea cunoscută în prezent. Așa cum au arătat cercetările din diverse domenii, în urma schimbărilor umidității aerului și a activității solare, oglinda Mării Negre a suferit pe parcursul mileniilor numeroase variații de nivel. Dintre acestea, cele mai cunoscute ar fi așa-numita *regresiune phanagoreiană* (în timpul căreia regimul pluviometric a oscilat, în diferite regiuni, între -2 și -12 m față de nivelul actual), respectiv *transgresiunea nympheeană* sau „*histrionă*“, când s-a înregistrat o nouă creștere a nivelului mării. Aceasta din urmă a cauzat inundarea lentă a litoralului în diverse regiuni, inclusiv în partea de nord, când are loc transformarea peninsulei Berezan într-o insulă (vezi A.N. Șčeglov, *Zametki o drevnej geografii i topografii Sarmatii i Tavridy*, în *VDI*, 1965 (2), p. 107–109; V.V. Lapin, *Grečeskaja kolonizacija Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1966, p. 128–137; K.K. Šilik, *K paleografii Ol'vii*, în *Ol'vija*, Kiev, 1975, p. 79 și urm.; idem, *Ėvoljucija topografii Berezanskogo poselenija v golocene*, în *Arheologičeskie issledovanija na Ukraine v 1976–1977 gg.*, Užgorod, 1978, p. 77–78; P. Alexandrescu, *Dosar pentru Marea Neagră*, în: J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, p. 411; I.V. Brujako, V.A. Karpov, *Drevnjaja geografija i kolebanija urovnja morja*, în *VDI*, 1992 (2), p. 87–97; Ju.G. Vinogradov, S.D. Kryžickij, *Olbia: eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden-New York-Köln, 1995, p. 62–66; S.L. Solovyov, *Ancient Berezan: the architecture, history and culture of the first Greek colony in the Northern Black Sea*, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 11).

² *Borisfen – Berezan'. Načalo antičnoj epochi v Severnom Pričernomor'e. K 120-letiju arheologičeskich raskopok na ostrove Berezan'. Katalog vystavki v Gosudarstvennom Ėrmitaže 23 ijunja – 11 sentebrja 2005 g.* [Borysthenes – Berezan. Începutul epocii antice în nordul Mării Negre. 120 de ani de la începutul săpăturilor arheologice pe insula Berezan. Catalogul expoziției de la muzeul de stat *Ermitage* între 23 iunie–11 septembrie 2005], autori ai legendelor la piesele din catalog: S.L. Solov'ev (cat. 1–255), S.R. Tochtas'ev (cat. 256–273), St. Petersburg, 2005, 152 p. + pl., fig., foto.

complet al istoricului cercetărilor întreprinse la Borysthenes (Berezan), de la sfârșitul secolului al XIX-lea și până în prezent. Materialul este scris într-o formă accesibilă, cu o ușoară notă de popularizare a rezultatelor științifice, autorul adresându-se astfel unui public mai larg. Numeroasele fotografii alb-negru și color – prin care este prezentată insula și diferite situații de șantier –, alături de planurile și schițele arheologice, de numeroasele colaje cu scene de pe vase ceramice pictate și diverse piese, toate au menirea să stimuleze interesul cititorului pentru lectură. Caracterul științific-de popularizare al textului reiese și din absența trimiterilor la literatura de specialitate, iar materialul ilustrativ, deși în unele cazuri este însoțit de comentarii și legende, nu dispune de o numerotare consecventă, ceea ce îngreunează, în mod evident, eventualele referințe bibliografice.

Ținând cont de complexitatea problemelor legate de faza de început a colonizării grecești la nordul Mării Negre, dar și de limitele de spațiu avut la dispoziție, autorul nu și-a propus să aprofundeze toate aspectele abordate, astfel încât discuția este concentrată asupra stadiului actual al cercetării. Asupra multora dintre problemele în discuție S.L. Solov'ev s-a pronunțat, de altfel, într-o serie de articole anterioare, precum și într-o monografie recentă care, cel puțin deocamdată, oferă cea mai completă imagine despre așezarea antică de la Berezan.³ Menționând contribuția școlii de arheologie de la Sankt Petersburg la cercetarea acestui monument, autorul folosește ocazia de a aduce la cunoștința cititorului și unele păreri personale privind acest sit arheologic din nordul Mării Negre.

Referitor la faza timpurie de locuire, autorul reia câteva idei, formulate deja în publicațiile sale anterioare, care pot fi rezumate prin următoarele puncte: 1) În secolul al VII-lea, *apoikia* Borysthenes este caracterizată de lipsa unui strat de cultură și a construcțiilor,⁴ iar materialul ceramic este reprezentat de vase grecești și autohtone, al căror număr crește abia către sfârșitul perioadei respective. În același timp, contactele grecilor cu băștinașii – până atunci mai degrabă sporadice – devin mai intense. Invocând cantitatea mică de ceramică greacă din această perioadă, autorul pune la îndoială informația lui Eusebiu conform căruia Borysthenes ar fi fost întemeiată încă la 647/6 a. Chr. și consideră că această relatare nu reflectă decât existența, la acea dată, a unor contacte stabile dintre Milet și populațiile ne-grecești din regiunea Bugului și Niprului inferior (p. 15); 2) În primele trei sferturi ale secolului al VI-lea, la Berezan sunt atestate doar locuințe de tip adâncit și semiadâncit, dovezi insuficiente pentru a demonstra existența unui polis sau a unei comunități civile grecești. În plus, nu avem elemente de cultură greacă cum ar fi teracotele și materialul epigrafic, nu cunoaștem un *themenos* sau *agora* și, nu în ultimul rând, lipsesc dovezile activității meșteșugărești. Pe baza materialului arheologic, autorul conchide că majoritatea populației o alcătuiau indigenii, în timp ce grecii, fiind puțini la număr, ar fi fost încorporați în structura social-politică a așezării; 3) Constituirea polisului ar fi avut loc doar la sfârșitul celui de-al treilea sfert al secolului al VI-lea, când la Berezan apar primele elemente de cultură elenă, specifice pentru o așezare de tip urban. Fondarea polisului Olbia, pe la sfârșitul secolului al VI-lea, este pusă în legătură cu venirea unui nou val de coloniști. Conflictele apărute între noii veniți și populația de la Berezan ar fi fost rezolvate, în cele din urmă, printr-o înțelegere reciproc avantajoasă. Încetarea funcționării politice și economice a așezării de la Berezan s-ar fi produs la sfârșitul primei treimi a secolului al V-lea a. Chr., în urma unor evenimente violente.

Dacă lucrurile stau așa⁵, atunci situația de la Berezan nu numai că reprezintă un nou model al relațiilor greco-indigene, dar confirmă, totodată, și existența unei faze de tatonare, necesară pentru crearea condițiilor

³ S.L. Solov'ev, *op. cit.*, cu trimiteri la lucrări anterioare ale autorului. Pentru contribuțiile mai recente, vezi S.L. Solov'ev, *Archaičeskaja Berezan': (istoriko-arheologičeskij aspekt)*, în *Arheologičeskie vesti*, 7, 2000, p. 291-308; idem, *Iz istorii polisov Nižnego Pobuž'ja: Borisfen i Ol'vija*, în *Antičnoe Pričernomor'e*, St. Petersburg, 2000, p. 94-111; idem, *The Archeological Excavation on the Berezan Settlement (1987-1991)*, în: G.R. Tsetschladze (ed.), *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*, Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 117-141; idem, *Ancient Berezan: Main Features for Archaeology*, în *Newsletter*, 3, 2004, p. 17-19.

⁴ Stratul de cultură din această perioadă ar fi reprezentat de complexe închise, sub formă de gropi și fântâni (cf. L.V. Kopejkina, *Osobennosti razvitija poselenija na o. Berezan' v svjazi s chodom kolonizacionnogo processa*, în *Problemy grečeskoj kolonizacii Severo-Vostočnogo Pričernomor'ja*, Tbilisi, 1979, p. 106-113; Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.é. Istoriko-épigráficoeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 35, n. 14). O părere contrară, la V.P. Jajlenko, *Grečeskaja kolonizacija VII-III vv. do n. é.*, Moscova, 1982, p. 266. Acesta, la fel ca și S.L. Solov'ev, contestă existența unui strat de cultură datat în secolul al VII-lea a. Chr.

⁵ Ipotezele autorului din St. Petersburg sunt departe de a fi unanim acceptate, așa cum reiese și din nota editorului unuia din volumele la care a contribuit anterior S.L. Solov'ev (vezi S.L. Solovyov, *Archaic Berezan: Historical-Archaeological Essay*, în: G.R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archeology* (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart, 1998, p. 205 (*Editor's Note): „This article shows the differences of opinion about Archaic Berezan that persist amongst scholars. I, for one, find it hard to agree with a number of the conclusions reached by the author in this piece [...], thus underlining how difficult it is, in the present state of our knowledge, to make an historical-archaeological interpretation of Berezan...”).

de stabilire într-un loc nou⁶. Anumite nedumeriri trezește însă poziția autorului cu privire la identificarea etnică a populațiilor ne-grecești, cu care ar fi luat contact coloniștii greci la Berezan. Astfel, vorbind despre importanța factorului local în procesul de colonizare, autorul, fără a ezita prea mult, urmează așa-numita *teorie scitică*, susținând, de exemplu, că vasele de lux est-grecești timpurii, descoperite aici, pot fi interpretate drept daruri oferite de coloniștii greci reprezentanților aristocrației scitice (p. 15). Fiind elaborată încă de istoriografia ex-sovietică, adepții acestei teorii postulează într-un mod eronat, fără a lua în considerație contextul arheologic, prezența masivă a populațiilor scitice în nord-vestul Mării Negre către momentul stabilirii coloniștilor greci în aceste ținuturi⁷. Și mai stranie ne apare trecerea sub tăcere a prezenței elementului trac la Berezan, atestat aici printr-un procent important al materialului ceramic⁸, de o fibulă de tipul C, cu arcul neted și, probabil, de preluarea de către coloniștii greci a numelui insulei – *Borysthènes* –⁹, considerat după unii specialiști ca fiind de origine tracă¹⁰. Un argument suplimentar, de data aceasta de ordin epigrafic, ne oferă chiar editorii catalogului, prin publicarea unui vas atic cu figuri negre, pe care a fost incizat numele trac al dedicantului – *Spokes* (cat. 260)¹¹.

După cum era și de așteptat de la o publicație de acest gen, cea mai importantă parte din economia lucrării o deține catalogul. Conform numerelor de ordine, acesta este alcătuit din 273 de piese care, așa cum vom arăta și în continuare, sunt caracterizate prin următorii parametri: proveniență, materialul din care au fost fabricate, funcționalitate, grad de conservare. Înainte de a formula unele observații asupra pieselor, remarcăm lipsa unui cuprins, la începutul sau la sfârșitul lucrării, care ar fi facilitat consultarea catalogului. Cu atât mai regretabilă este această omisiune, dacă ținem cont de volumul mare de informații oferite cititorului. Parțial, acest neajuns pare să fi fost suplinit prin încercarea, de altfel nu tocmai reușită, de a sistematiza obiectele incluse în catalog pe anumite categorii. Acestea sunt prezentate după cum urmează: amfore (cat. 1–11); ceramica est-grecească (cat. 12–116); ceramica din Grecia continentală (cat. 117–180); opaițe (cat. 173–180); teracote și vase plastice (cat. 181–195); obiecte din sticlă și pastă sticloasă (cat. 196–205); obiecte din metal (cat. 206–232); obiecte de producție locală (cat. 233–255); *graffiti* (cat. 256–268); scrisoarea pe plumb a lui Achillodoros; inscripții lapidare (cat. 270–273). În opinia noastră, metoda după care materialele de la Berezan au fost împărțite de editori în categoriile menționate mai sus nu este dintre cele mai reușite, fiindu-ne greu să recunoaștem anumite principii clare de grupare a pieselor. Astfel, unele obiecte au fost incluse în categorii care nu corespund funcționalității lor și nici materialului din care au fost fabricate. Altele, dimpotrivă, dacă e să urmărim logica de alcătuire a catalogului, ar putea fi atribuite la mai multe dintre categoriile menționate.

Acest inconvenient poate că nu ar fi fost atât de vizibil, dacă catalogul nu ar fi început cu un vas de tipul *píthos* (cat. 1), trecut la categoria *amfore*, dar care, după funcționalitatea sa, face parte din categoria vaselor grecești pentru păstrarea și depozitarea produselor. Amforele, chiar dacă au putut îndeplini și ele această

⁶ Cf. A. Avram, *Pentru o fenomenologie a raporturilor dintre geți și greci*, în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 71–72.

⁷ Până în prezent, în spațiul nord-vest pontic au fost semnalate doar câteva monumente scitice datate între sfârșitul secolului al VII-lea–secolul al VI-lea, ceea ce lipsește de temei ipoteza unei prezențe masive a populațiilor scitice în acest spațiu în secolele VIII–VI a. Chr. (cf. V.A. Il'inskaja, A.I. Terenožkin, *Skifija v VII-IV vv. do n.é.*, Moscova, 1983, p. 89–118; *Skifskie pogrebal'nye pamjatniki stepei Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1986, p. 7–29, harta 1; I. Niculiță, *Traco-geții la est de Prut*, în *Carpica*, XXIII/1, 1992, p. 107–108; I.V. Brujako, *Severo-Zapadnoe Pričernomor'e v VII-V vv. do n. é. Načalo kolonizacii Nižnego Podnestrov'ja*, în *Antičnyj mir i archeologija*, 9, 1993, p. 61).

⁸ Prezența tracilor a fost pusă, în mod eronat, în legătură cu atragerea lor, din interese economice, în sfera de influență a coloniei Borysthenes și a Olbiei (cf. A.I. Meljukova, *Skifja i frakijskij mir*, Moscova, 1979, p. 181; K.K. Marčenko, *Varvary v sostave naselenija Berezani i Ol'vii vo vtoroj polovine VII – pervoj polovine I v. do n. é.*, Leningrad, 1988, p. 107–121, 132).

⁹ Ptol. III, 10. Toponimul este considerat ca fiind numele mai vechi al insulei (respectiv peninsulei) Berezan.

¹⁰ O.N. Trubačev, *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy*, Moscova, 1968, p. 327; V.P. Jajlenko, *Frakijskie gidronimy VIII-V vv. do n.é. na severnom poberež'e Ponta*, în *Thracia Pontica 4. Actes de symposium international. Sozopol, 6-12 octobre 1988*, Sofia, 1991, p. 221–227; cf. K.K. Marčenko, *op. cit.*, p. 115, n. 6. Etimologia grecească a acestui toponim a fost propusă de A.A. Beleckij, *Boristhenes–Danaprij–Dnipro*, în *Pitanija toponimiki*, Kiev, 1962, p. 54–61 [*non vidit*]), apud A.S. Rusjaeva, *Proniknovenie ellinov na territoriju ukrainskoj lesostepi v archaičeskoe vremja (k postanovke problemy)*, în *VDI*, 1999 (4), p. 90, n. 31; eadem, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992, p. 139.

¹¹ Deși purtători ai acestui nume sunt semnalăți și la Byzanț, nu înțelegem de ce editorii volumului refuză să admită că am putea avea a face cu un locuitor trac de la Berezan. Cu privire la acest nume, precum și la alte antroponime trace atestate în coloniile grecești de la nordul Mării Negre, vezi recent V. Cojocaru, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, p. 140–149 (pentru numele *Spokes*, vezi p. 149 [nr. 33], cu n. 201 și 202).

funcție, au servit, în primul rând, ca ambalaje pentru transportarea vinului și uleiului de măsline, dar și a altor produse alimentare sau de altă natură¹². Așa cum arăta și J. Boardman, acum câteva decenii, acest vas de Chios cu gura largă „cu greu ar fi putut fi folosit la transportul vinului sau al uleiului”, el sugerând „mai degrabă prezența aici (adică la Berezan – V. B.) a unei familii din Chios pe la 600 a. Chr.”¹³.

Plasând amforele la începutul catalogului, autorii au intenționat, probabil, să sublinieze – de altfel pe bună dreptate – importanța acestei categorii de descoperiri pentru studiul diverselor aspecte ale civilizației grecești la Berezan și în întreg spațiul pontic. Chiar dacă din punct de vedere cronologic ele nu prezintă cele mai timpurii descoperiri grecești, cedând întâietatea altor categorii ceramice (mai bine databile), este demnă de luat în considerație varietatea tipurilor de amfore provenite din diverse centre grecești de producție¹⁴, precum și cantitatea mare a materialului amforic descoperit în complexe arheologice din coloniile pontice și din *Hinterland*-ul lor¹⁵. Așa cum reiese din numărul redus de exemplare ilustrate, piesele incluse în catalog nu au decât menirea să aducă la cunoștința cititorului principalele tipuri de amfore descoperite la Berezan (Chios, Samos, Clazomenae, Milet, Atena, Lesbos, Thasos etc.), fără a se urmări epuizarea întregii palete de forme sau enumerarea tuturor centrelor de proveniență și fără a fi abordate, fie și în treacăt, toate problemele legate de circulația amforelor grecești în perioada discutată. Pentru a exemplifica, atragem atenția că amforele de

¹² Pornind de la forma și volumul recipientelor, semnele de pe corpul, gâtul și toartele amforelor, analizele chimice ale resturilor găsite în recipiente, precum și de la informații literare (de exemplu, Demosth., Lakrit 34, § 35) și epigrafice despre produsele transportate în amfore, se consideră că în afară de vin și ulei, în aceste vase exportate, de asemenea, măsline, oțet, must de poamă, smoală, rășină, miere, sare, pește sărat, conserve de pește, vopsea, cereale, făină, nuci, lână și alte produse încă neidentificate.

¹³ J. Boardman, *op. cit.*, p. 327, fig. 290 și n. 125. Cf. nota traducătorului din subsolul aceleiași pagini, care, în legătură cu prezența acestui vas de Chios la Berezan, consideră că „ar putea fi vorba mai degrabă de meșteri itineranți decât de sosirea unor familii întregi, adică a unui nou grup de coloniști”. Cel puțin, dacă e să luăm în considerație volumul ceramicii de Chios, în special al amforelor de transport și al ceramicii de lux și de uz comun, atunci participarea chioților la procesul de fondare a unor colonii pontice este foarte plauzibilă. Astfel, conform estimărilor lui P. Dupont, amforele de Chios constituie 30 % din toate descoperirile amforice contemporane lor, ele argumentând, în viziunea autorului, ideea participării active a chioților la întemeierea coloniilor miliesiene din Pontul Euxin (P. Dupont, *La circulation amphoriques en mer Noire a l'époque archaïque. Spécificités et problèmes*, în: Y. Garlan (ed.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, Aix-en-Provence, 1999, p. 143. Pentru problema participării chioților la colonizarea pontică, vezi Chr. Danov, *Drevna Trakija*, Sofia, 1969, p. 241; M. Lazarov, *T'rgovijata na Chios s's zapadnopontijskite gradone*, în *Izvestija na arheologičeskija muzej Varna*, 18 (33), 1982, p. 14; N.A. Lejpunskaja, *Keramičeskaja tara iz Ol'vii*, Kiev, 1981, p. 58–59. Vezi și I.B. Brašinskij, *Import vina iz Sredizemnomor'ja v Pričernomor'e v archaičeskiju epochu*, în *Thracia Pontica*, 1, 1982, p. 189 și urm., care consideră că lotul primilor coloniști greci nu era atât de numeros.

¹⁴ Un exemplu deosebit de relevant oferă descoperirile din colonia greacă Patrasys, din nord-estul Mării Negre. Conform unor date recente, materialul amforic este reprezentat în acest sit prin 40 de tipuri și 73 de variante de amfore, provenite din aproximativ 14 centre de producție (A. Abramov, Ja.M. Paromov, *Ranneantičnye poselenija Tamanskogo poluostrova*, în *Bosporskij sbornik*, 2, 1993, p. 27–28).

¹⁵ Așa cum se menționează și în *Introducere*, amforele și fragmentele lor constituie în unele complexe de la Berezan 70–90 % din întregul material ceramic (p. 18). Conform calculului statistice, în așezările de pe cursul inferior al Niprului, Bugului și Nistrului, materialul amforic constituie cca. 80 % din importul grecesc (S.D. Kryžickij, A.V. Burakov, S.B. Bujskich, V.V. Ruban, *K istorii ol'vijskoj sel'skoj okrugii*, în *Issledovanija po antičnoj archeologii Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1980, p. 6 și 17; S.B. Ochotnikov, *Nižnee Podnestrov'e v VI-V vv. do n. é.*, Kiev, 1990, p. 90). În așezarea de la Vișina, din Dobrogea, numărul amforelor este evaluat la 50,3 % din întregul lot ceramic (M. Mănușcu-Adameșteanu, *Sondajul efectuat în așezarea antică de la Vișina, com. Jurilovca, jud. Tulcea*, în *Materiale și cercetări arheologice*, Tulcea, 1980, p. 157–160). Nu mai puțin importante sunt și datele obținute în timpul cercetărilor cetății traco-getice de la Butuceni, unde – în unele complexe închise – amforele constituie 40–50 % (vezi I. Niculiță, V. Banaru, *Les importations grecques de la forteresse gétiqve de Butuceni, République de Moldavie*, în *The Thracian world at the crossroads of civilisations*, 1, București, 1997, p. 373–383; V. Banaru, *K voprosu ob ekonomičeskich svjazjach naselenija Pruto-Dnestrovskogo meždureč'ja s grečeskim mirom (po dannym grečeskogo importa s gorodiščja Butuceni)*, în *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 1997, p. 174–179). Cifrele menționate trebuie luate în considerație cu anumite rezerve, deoarece – așa cum se știe foarte bine – în urma spargerii amforelor rezultă mult mai multe fragmente comparativ cu cele rămase în urma spargerii altor vase ceramice. Dacă nu ținem seamă de acest aspect, evaluările statistice și cantitative pot duce la afirmații și concluzii evident eronate. În acest sens, vezi, de exemplu, V.I. Kac, *Metodika sravnitel'noj ocenki eksporta-importa tovarov v keramičeskoj tare iz odnogo proizvodstvennogo centra*, în: V.I. Kac, S.Ju. Monachov (ed.), *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 205–228.

tipul „SOS” sau cele „à la brosse”, care lipsesc din catalog, nu au fost produse numai în Atica, așa cum de altfel indică și editorii volumului (cat. 2), dar și în Laconia sau Chalcidica¹⁶. Legende anexate materialului ilustrativ oferă informații suplimentare despre cronologia relativă a amforelor, despre originea lor și produsele transportate, despre forma buzei, a toartelor, corpului și suportului, iar în unele cazuri și despre ornamentul sau semnele pictate pe corpul lor. În toate cazurile sunt oferite date referitoare la înălțimea și diametrul maxim al recipientelor¹⁷.

Toate piesele catalogului sunt însoțite de texte-legendă, dintre care majoritatea se repetă pentru obiectele grupate într-o categorie sau alta, așa cum avem în cazul amforelor. Deși legendele respective cuprind un număr de inventar al pieselor, prin care sunt codificate informații despre campania arheologică, despre locul și condițiile de descoperire, editorii nu au găsit totuși de cuviință să indice și contextul arheologic (complex de locuire, de cult, funerar etc.) de unde provin obiectele incluse în catalog. Asemenea date ar fi fost foarte binevenite mai ales în cazul vaselor ceramice care constituie majoritatea materialului în orice regiune supusă colonizării. În funcție de specificul complexelor arheologice în care sunt atestate astfel de descoperiri, pot fi surprinse diverse aspecte ale modului de viață sau obiceiurile practicate, fenomene mai puțin sau chiar deloc sesizabile pe baza altor categorii de surse arheologice, atunci când sursele scrise păstrează tăcere în acest sens. Un punct de sprijin în această privință l-ar putea constitui gradul de conservare a obiectelor. Pentru materialul ceramic, așa cum se poate observa pe baza ilustrațiilor din catalog, este vorba atât de fragmente, cât și de vase întregi sau întregite, gradul de conservare variind în funcție de condițiile de descoperire. Din practica cercetărilor arheologice întreprinse în coloniile grecești sau în mediul indigen se cunoaște că, spre deosebire de materialul ceramic găsit în complexe funerare sau de cult (de unde avem cele mai multe din vasele ceramice păstrate în întregime), cel provenit din complexe de locuire este, de regulă, foarte fragmentar.

În economia catalogului, compartimentul care include așa-numita *ceramică est-grecească*¹⁸ ocupă mai bine de o treime din totalul pieselor. Luând în considerație importanța acestor descoperiri pentru studiul difuzării civilizației grecești în spațiul pontic, în special în faza de început, asupra căreia se și referă volumul discutat aici, ponderea acestei categorii ceramice nu mai necesită o explicație aparte, iar spațiul afectat capătă o justificare perfectă. Am putea chiar afirma că prezentarea largă a acestui lot ceramic – multe dintre piese fiind publicate pentru prima dată¹⁹ – constituie una din realizările principale ale cărții. Cu toate rezervele

¹⁶ P. Dupont, *Amphores archaïques de Grèce propre en mer Noire. Etat de la question*, în *Il Maro Nero*, 2, 1995–1996, p. 85–90. Pentru aceste tipuri de amfore, cf. A.-W. Jonston, R.E. Jones, *The „SOS” amphora*, în *The Annual of the British School at Athens*, 73, 1978, p. 103–141, pl. 16–18; P. Dupont, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d’Istros. Rapport préliminaire*, în *Dacia (N.S.)*, 27, 1983, p. 42, n. 68 bis; P. Valvaniss, *Les amphores panathénaïques et le commerce athénien de l’huile*, în: J.-Y. Empereur, Y. Garlan (ed.), *Recherches sur les amphores grecques*, Athen/Paris, 1986, p. 453–460; A.P. Abramov, *Antičnye amfory. Periodizacija i chronologija*, în *Bosporskiy sbornik*, 3, 1993, p. 12; A. Caravale, I. Toffolette, *Amfore antiche*, Formello, 1997, p. 62–63.

¹⁷ Așa cum arăta I. Brașinskij, într-un studiu dedicat metodelor de cercetare a comerțului antic pe baza materialului amforic descoperit în spațiul pontic, la determinarea volumului de mărfuri transportat în amforele unuia sau altuia dintre centrele de producție trebuie luată în considerație o serie întreagă de parametri care țin de metrologie (I.B. Brașinskij, *Metody issledovanija antičnoj trgovli*, Leningrad, 1984, în special p. 51–91, fig. 2).

¹⁸ Specialiștii din domeniul ceramologiei grecești încă nu au ajuns la un punct de vedere comun în ceea ce privește definirea importurilor din Grecia orientală drept *ceramică est-grecească*, cunoscută în literatura de specialitate și sub nume precum *ceramică ioniană*, *rhodo-milesiană* sau *rhodo-ioniană*, divergența de opinii rezultând din varietatea produselor fabricate de meșteri, ateliere sau școli regionale din diverse centre grecești ale spațiului egeo-mediteranean (W. Schiering, *Werkstätten orientalisierender Keramik auf Rhodos*, Berlin, 1957, p. 1; V.N. Korpusova, *Vostočnogrečeskaja raspisnaja keramika*, în: S.D. Kryžickij (ed.), *Kul’tura naselenija Ol’vii i ee okrugii v archaičeskoe vremja*, Kiev, 1987, p. 35 urm.). Chiar dacă depășită sub unele aspecte, monografia semnată de R.M. Cook și P. Dupont, *East Greek pottery*, London-New York, 1998, continuă să ofere o imagine relativ completă despre producția ceramică est-grecească, inclusiv a celei amforice.

¹⁹ Dintre publicațiile mai vechi referitoare la ceramica est-grecească de la Berezan, vezi V.M. Skudnova, *Rodosskaja keramika s o. Berezan’*, în *SA*, 1960 (2), p. 153–167; L.V. Kopejkina, *Osobennosti razvitija rodosko-ionijskoj keramiki v pervoj polovine VI v. do n. è. i voprosy lokalizacii nekotorych ee grupp*, în *VDI*, 1970 (1), p. 93–106; eadem, *Samyj rannij obrazec raspisnoj drevnegrečeskoj keramiki iz raskopok na ostrove Berezan’*, în *SA*, 1973 (2), p. 192–208; eadem, *Razvitie černofigurnogo stilja v klazomenskoj keramike*, în *Iz istorii Severnogo Pričernomor’ja v antičnuju epochu*, Leningrad, 1979, p. 7–25; eadem, *Rodosko-ionijskaja keramika VII v. do n. è. s o. Berezan’ i ee značenie dlja izučenija rannego etapa suščestvovanija poselenija*, în *Chudožestvennye izdelija antičnyh masterov*, Leningrad, 1982, p. 6–35; eadem, *Raspisnaja keramika archaičeskogo vremeni iz antičnyh poselenij Nižnego Pobuž’ja i Podneprov’ja kak istočnik dlja izučenija trgovych i kul’turnych svjazej*, în *Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža*, 27, 1986, p. 27–47; V.N. Korpusova, *op. cit.*, p. 35–53.

exprimate, credem că avem a face cu una dintre cele mai numeroase și mai variate colecții de ceramică est-grecească dintr-o colonie pontică, dintre cele publicate până în prezent²⁰. Din acest punct de vedere, materialele de la Berezan, împreună cu descoperirile mai vechi sau cele publicate de curând din așezările ne-grecești situate departe în adâncul teritoriului (Nemirov, Boltyška, Bel'skoe, Chopersk, Žabotin, Pastyrskoe, Krivoroz'e, Trachtemirov etc.)²¹, deschid perspective noi atât pentru studierea difuzării ceramicii din Grecia orientală la nordul Pontului Euxin, cât și pentru cunoașterea diferitelor aspecte care țin de începuturile colonizării grecești și a primelor raporturi greco-indigene.

Deși specialiștii preocupați de cercetarea ceramicii cu decor est-grecesc au înregistrat în ultimul timp succese importante, mai multe aspecte ale acestei problematici foarte complexe rămân în continuare discutabile. Încadrarea în limite cronologice cât mai înguste, stabilirea unor serii tipologice, determinarea provenienței sau, cel puțin, gruparea stilistică a materialului ceramic după meșteri, ateliere, centre artistice sau școli regionale, prezintă doar câteva dintre direcțiile mai importante de cercetare²². Prin aceste observații succinte asupra stadiului actual al cercetărilor, ne-am propus să atragem atenția asupra dificultăților cu care se pot confrunta arheologii la analiza unor asemenea descoperiri, mai ales când ne referim la regiunile supuse colonizării.

Faptul că, în continuare, cercetarea se confruntă cu asemenea probleme ar putea constitui o circumstanță atenuantă pentru unele carențe ale catalogului la care ne referim. Dacă datele oferite de V. Korpusova, conform cărora la Berezan ar fi fost descoperite câteva mii de exemplare de ceramică decorată est-grecească²³ sunt credibile, atunci cele 105 vase întregi sau fragmentare incluse în catalog nu constituie decât o parte foarte mică din acest material. Deoarece nicăieri nu am găsit explicații privind criteriile de selectare a pieselor, presupunem că este vorba de vasele și fragmentele cele mai reprezentative, ele variind mult atât sub aspectul provenienței, cât și sub cel al funcționalității. Dacă așa stau lucrurile, atunci cititorul nu poate decât să presupună ipotetic, în ce măsură ponderea uneia sau alteia dintre grupele ceramice prezentate în catalog reflectă și situația generală a întregului lot de ceramică est-grecească de la Berezan.

²⁰ În mod sigur, un interes aparte continuă să prezinte colecția de ceramică est-grecească de la Histria, publicată acum câteva decenii; vezi P. Alexandrescu, *Histria, IV. La céramique d'époque archaïque et classique (VIe–IVe s.)*, București, 1978. Dar, deși în momentul apariției putea servi drept model, în prezent lucrarea apare ca depășită în multe privințe, mai ales dacă ținem seama de materialul acumulat în urma cercetărilor arheologice intense întreprinse la Histria în ultimele decenii (cf. Al. Suceveanu, *80 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanț și perspective*, în *SCIVA*, 45, 1994 (2), p. 123–143).

²¹ N.A. Onajko, *Antičnyj import na territorii Srednego Pridneprov'ja (VII–V vv. do n. é.)*, în *SA*, 1960 (2), p. 25–41, fig. 1; eadem, *Antičnyj import v Pridneprov'e i Pobuž'e v VII–V vv. do n.é.*, Moscova, 1966, p. 14–16, cu literatura anterioară; P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Importurile grecești în bazinul Niprului și Bugului*, în *StCl*, 14, 1972, p. 165–174; idem, *Les importations grecques dans les bassins du Dniepr et du Bug*, în *Revue archéologique*, 1–2, 1975, p. 65–72; A.S. Ostroverchov, *Étapy i karakter greko-skifskich ékonomičeskich svjazej v Podneprov'e i Pobuž'e*, în *Issledovanija po antičnoj arheologii Jugo-Zapada Ukrainskoj SSR*, Kiev, 1980, p. 23–39; J. Boardman, *op. cit.*, p. 316, fig. 283 și 284; M.Ju. Vachtina, *O svjzjach grekov s mestnym naseleniem stepnoj zony Severnogo Pričernomor'ja v VII–VI vv. do n.é.*, în *Demografičeskaja situacija v Pričernomor'je v period Velikoj grečeskoj kolonizacii*, Tbilisi, 1981, p. 108–109; idem, *Grečeskie poselenija Severnogo Pričernomor'ja v VII–VI vv. do n. é. (k probleme pervykh kontaktov)*, în *Kočevniki evrazijskikh stepei i antičnyj mir*, Novočerkask, 1989, p. 74–88; J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Prague, 1990, p. 22, fig. 4; M.Ju. Vachtina, *K voprosu o vlijanii demografičeskoj situacii na stanovlenie i razvitii greko-varvarskich svjazej v različnyh rajonach Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, în *Peterburgskij arheologičeskij vestnik*, 6, 1993, p. 53–55; Ja.V. Domanskij, Ju.A. Vinogradov, M.Ju. Vachtina, *Grečeskaja raspisnaja keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodišča*, în *Arheologija* (Kiev), 4, 1996, p. 85–93; M.Ju. Vachtina, *Osnovnye kategorii grečeskoj importnoj keramiki iz raskopok Nemirovskogo gorodišča*, în *Materialy po arheologii, istorii i étnografii Tavrii*, 6, 1997 (Simferopol, 1998), p. 122–138; A.S. Rusjaeva, *Proniknovenie éllinov na territoriju ukrainskoj lesostepi v archaičeskoe vremja (k postanovke problemy)*, în *VDI*, 1999 (4), p. 84–97; M.Ju. Vachtina, *Grečeskaja stolovaja keramika VI v. do n.é. iz raskopok Nemirovskogo gorodišča v Pobuž'e*, în *SYSSITIA. Pamjati Jurija Viktoroviča Andreeva*, St. Petersburg, 2000, p. 209–217.

²² Deosebit de relevantă pentru soluționarea problemelor menționate este utilizarea metodelor moderne de cercetare, în special a analizelor chimice, petrografice și spectrale ale pastei vaselor decorate est-grecești (vezi P. Dupont, *Une approche en laboratoire des problèmes de la céramique de Grèce de l'Est*, în *La céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, Paris-Neaples, 1979, p. 290–297; idem, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros, Rapport préliminaire*, în *Dacia (N.S)*, 27, 1983, p. 19–43; M. Coja, P. Dupont, *Histria, V. Ateliers céramiques*, Bucarest-Paris, 1979, p. 65–165; P. Dupont, *Naturwissenschaftliche Bestimmung der archaischen Keramik Milets*, în: W. Müller-Wiener (ed.), *Milet 1899–1980. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung. Kolloquium Frankfurt am Main 1980* [Istanbuler Mitteilungen, 31], Tübingen, 1986, p. 57–71).

²³ V.N. Korpusova, *op. cit.*, p. 35. Atragem aici atenția că, din textul respectiv, nu reiese clar dacă este vorba de vase întregi sau fragmente ale acestora.

Cu mai multă sau mai puțină certitudine, ceramica este repartizată fie pe regiuni geografice (Ionia – cat. 12, 64–65, 69, 72–77, 81, 83, 86; Ionia de sud – cat. 13–28; Ionia de nord – cat. 33–63, 67–68, 70, 78–80, 82, 85; Eolia – cat. 30–32; Caria [?] – cat. 29; Anatolia [?] – cat. 71), fie după centrele de producție concrete (Rhodos – cat. 66; Samos – cat. 84; Chios – cat. 87–103; Milet – cat. 104–115; Clazomenae – cat. 116). După cum rezultă și din această prezentare, doar câteva din grupele mai numeroase sunt înseriate într-o anumită ordine (Ionia de sud, Chios, Milet), în timp ce alte materiale se găsesc amestecate, creând, în linii generale, o impresie confuză pentru întreaga categorie de descoperiri. Nu am putut descoperi oarecare principii raționale care ar fi stat la baza unei asemenea prezentări; la includerea vaselor în catalog nu s-a ținut cont, în mod consecvent, nici de criteriul funcționalității și nici de cel cronologic. Astfel, deși compartimentul începe cu cele mai vechi piese din Ionia și Ionia de sud – datate de la mijlocul sau din a doua jumătate a secolului al VII-lea – și continuă cu unele din prima și a doua jumătate a secolului al VI-lea, pe parcurs cronologia nu este respectată consecvent (cat. 25, 30–32, 40–41, 55 etc.). În această ordine de idei, credem că cititorul și-ar fi putut face un tablou mai clar dacă editorii ar fi prezentat toate grupele ceramice în mod compact, așa cum au făcut-o, de exemplu, pentru ceramica de Chios sau Milet, incluzând vasele în aceeași categorie, în funcție de cronologie și respectând principiul utilizării practice: de exemplu, vase pentru amestecat și pentru turnat lichidul, vase pentru băut, vase pentru provizii etc. Iar numeroasele repetiții din legende aferente fiecărui vas sau fragment credem că ar fi putut fi evitate dacă editorii ar fi întocmit o planșă generală cu toate formele de vase întâlnite în catalog și cu descrierea funcționalității lor.

Cu excepția câtorva vase corintice cu decor (cat. 117–123) și unul cu firnis negru din Laconia (cat. 172), compartimentul cu ceramica Greciei continentale constă, în marea majoritate, din produse atice cu figuri negre (cat. 124–160) și roșii (cat. 161–167), sau acoperite cu firnis negru (cat. 168–171). Cât privește ponderea lor în economia catalogului, aceasta reflectă doar parțial situația generală a prezenței unor asemenea importuri la Berezan. Astfel, ceramica din Corint este în realitate mult mai numeroasă față de locul care i-a fost rezervat de editori. În plus, toate vasele corintice incluse în catalog datează din a doua jumătate a secolului al VI-lea, deși produsele ceramice ale acestui centru sunt semnalate la Berezan încă de la mijlocul secolului al VII-lea²⁴. Acest lucru nu se poate însă susține și în cazul ceramicii atice cu firnis negru care, în epoca arhaică, a fost importată la nordul Mării Negre în cantități mai mici decât ceramica cu decor²⁵. Aceasta, la fel ca și ceramica est-grecescă, prezintă o gamă foarte variată de forme. Nici de această dată nu am reușit să surprindem criteriile de selectare a materialului, observând doar că mai multe din piesele ilustrate reprezintă vase intacte, ceea ce nu exclude proveniența lor din complexe funerare. Salutăm, în schimb, prezența unor ilustrații asupra detaliilor, în unele cazuri fiind ilustrate ambele părți ale vaselor. Deoarece unele dintre fragmentele și vasele ceramice incluse în catalog au fost anterior publicate sau măcar discutate²⁶, credem că valoarea științifică a acestui volum ar fi sporit dacă legendele aferente materialului ilustrativ ar fi inclus și referințe la bibliografia respectivă. Observația noastră se referă la toate categoriile de ceramică din catalog, inclusiv la cea est-grecescă, discutată mai sus.

Separarea opaițelor într-un compartiment special, care include importuri ionice (cat. 173–174, 176, 178–179), produse locale (cat. 175, 177), precum și un exemplar din piatră, lucrat tot la Berezan (cat. 180), nouă ne apare ca un exces de zel. Așa cum se obișnuiește, opaițele puteau fi prezentate împreună cu ceramica est-grecescă, iar în cazul pieselor de producție locală – împreună cu materialul ceramic produs la Berezan. Aceeași observație se impune și în cazul vaselor ioniene plastice, în stil antropomorf sau zoomorf, din următorul compartiment (cat. 181–186), separate împreună cu mai multe teracote de aceeași proveniență (cat. 187–193, 195), între care și una de producție locală (cat. 194).

Compartimentul obiectelor din sticlă și pastă sticloasă include vase (cat. 196–198, 200), o mărgică (cat. 199), un pandantiv în formă de vultur (cat. 201) și mai multe ștampile (cat. 202–205), toate aceste obiecte fiind de origine egipteană ori est-mediteraneană.

Se impune formularea unor critici și în ceea ce privește catalogarea obiectelor din metal, printre care editorii reunesc nu doar piese cu o funcționalitate foarte diferită, ci și obiecte care, dacă ținem cont de perioada tratată în carte, nici nu și-ar fi aflat locul aici. Suntem de părerea că ar fi fost mult mai potrivit ca o parte din piese, anume vârfurile de săgeți și delfinașii cu valoare monetară (cat. 206–211), dar și așii olbieni timpurii

²⁴ V.N. Korpusova, *Korinfskaja keramika*, în: S.D. Kryžickij (ed.), *op. cit.*, p. 53–57, fig. 21.

²⁵ Ju.A. Kozub, *Atičeskaja keramika*, în: S.D. Kryžickij (ed.), *op. cit.*, p. 71.

²⁶ Vezi, de exemplu, lucrările recente semnate de Ju.I. Il'ina, *Chiosskaja keramika konca VII – načala VI veka do n.è. iz raskopok na ostrove Berezan'*, în *Kul'tura i iskusstvo antičnogo mira. Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža*, 7, 1997, p. 5–16; eadem, *Rannjaja krasnofigurnaja keramika Berezani*, în *Antičnoe Pričernomor'e*, St. Petersburg, 2000, p. 145–155; eadem, *Early Red-Figure Pottery from Berezan*, în: J. Boardman, Sergej L. Solovyov, Gocha R. Tsetskhladze (eds.), *Northern Pontic Antiquities in the State Hermitage Museum*, Leiden-Boston-Köln 2001, p. 159–169.

(cat. 212), să fi fost separate într-o categorie de descoperiri dedicată circulației monetare din regiune. La acestea se puteau adăuga și alte monede descoperite la Berezan, cum ar fi, de exemplu, cele din Cyzic²⁷, menționate de altfel și în *Introducere* (p. 21), sau din Lydia și Milet, datate în a doua jumătate a secolului al VII-lea ori la începutul secolului al VI-lea²⁸. În ce privește celelalte monede incluse în catalog (doi ași și un *borysthenes* – cat. 213–215), acestea, așa cum arată și editorii, au circulat în secolele IV–III a. Chr., și, prin urmare, nu sunt relevante pentru perioada în discuție.

Printre alte piese din metal, toate din bronz, mai menționăm două sigilii (cat. 216–217), diverse piese de podoabă (ace de păr – cat. 218, 221–223; o brățară – cat. 220; o cataramă – cat. 219; un pandantiv – cat. 224; un cercel – cat. 230), vârfuri de săgeți (cat. 225–228) și o piesă de harnașament [cat. 229]). Reieșind din denumirea compartimentului, anumite rezerve trezește includerea în această categorie de descoperiri a celor două forme de turnat din piatră (cat. 231–232). Fără a pune la îndoială importanța acestor obiecte, credem ca ar fi fost mai binevenită plasarea lor într-o rubrică dedicată activității meșteșugărești, care, pe lângă alte tipuri de îndeletniciri, ar fi inclus și prelucrarea metalelor, foarte bine documentată nu numai la Berezan, ci și în alte așezări din regiunea Bugului și Niprului inferior²⁹. Aceeași observație se leagă de următorul compartiment, dedicat obiectelor de producție locală care includ vase lucrate cu mâna (cat. 233–241), un castron (cat. 242) și o consolă pentru amfore (cat. 243) – ambele lucrate cu roata –, greutatea de țesut (cat. 244–245) și de pescuit (cat. 247), o fusaiolă (cat. 246), un platou din piatră (cat. 248) și mai multe obiecte lucrate din os: o încheietoare – cat. 249–250, un vârf de săgeată – cat. 251, fragmente de flaut – cat. 252–253, un răzător – cat. 254 și un pieptene – cat. 255.

Ceramica lucrată cu mâna descoperită în coloniile grecești, inclusiv la Berezan, constituie o bază documentară importantă pentru studierea raporturilor coloniștilor cu populațiile ne-grecești. Ca atare, trezește anumite nedumeriri modul în care sunt prezentate aceste materiale în catalog. Astfel, deși în legende se indică locul de descoperire, adică *apoikia* Borysthenes, nu găsim nici o informație privitoare la atribuirea etnică a vaselor lucrate cu mâna, în pofida a numeroase studii dedicate acestei probleme³⁰. Specialiștii pot recunoaște în vasele ilustrate aici forme specifice populațiilor tracice, scitice sau altor locuitori din silvostepa nord-vest-pontică.

Cele trei compartimente, plasate la sfârșitul catalogului, se referă la sursele scrise (în funcție de tipul de material): *graffiti* pe fragmente ori pe vase ceramice întregi (cat. 256–268), celebra scrisoare pe plumb a lui Achillodoros (cat. 269) și câteva inscripții lapidare (cat. 270–273). În comparație cu rubricile precedente, semnate de S.L. Solov'ev, ultimele trei au fost redactate de S.R. Tochtas'ev. Modul de prezentare în catalog a descoperirilor epigrafice se deosebește, într-o anumită măsură, de cel folosit în cazul celorlalte materiale, discutate mai sus. Pe lângă unele date generale – număr de inventar, tipul de material (în cazul ceramicii se indică și forma vasului), datare –, majoritatea inscripțiilor sunt însoțite de comentarii lingvistice și istorice, de trimiteri la autorii antici, iar, la sfârșit, de unele informații bibliografice. Ultimele, fără a fi nici pe departe exhaustive, poartă mai degrabă un caracter arbitrar. În mod evident, autorul a fost interesat doar de trimiteri la unele lucrări de referință, cel mai des fiind citate publicații datorate lui I.I. Tolstoj, Ju.G. Vinogradov și L. Dubois³¹. Un exemplu foarte elocvent în această privință ne oferă referințele bibliografice la scrisoarea lui Achillodoros, printre care nu am găsit contribuțiile importante semnate de J. Chadwick, V.P. Jajlenko sau B. Bravo³². Din motive neclare, modul de citare a lucrărilor nu este unitar, unele din ele fiind scrise în întregime,

²⁷ S.A. Bulatovič, *Obraščenie élektrovych monet Maloj Azii v Ègejskom bassejne i Pričernomor'e v V–IV vv. do n. è.*, în *MASP*, 8, 1976, p. 95–108, Nr. 29.

²⁸ P.O. Karyškovskij, V.V. Lapin, *Denežno-veščevoj klad èpochi grečeskoj kolonizacii najdennoj na Berezani v 1975 godu*, în *Problemy grečeskoj kolonizacii Severo-Vostočnogo Pričernomor'ja*, Tbilisi, 1979, p. 105; Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija...*, p. 37 și n. 27.

²⁹ Vezi, de exemplu, N.A. Son, *Remeslennoe proizvodstvo*, în: S.D. Kryžickij (ed.), *op. cit.*, p. 118–125.

³⁰ K.K. Marčenko, *Frakijcy na teritorii Nižnego Pobuž'ja vo vtoroj polovine VI–I vv. do n. è.*, în *VDI*, 1974 (2), 149–161; idem, *Kompleks lepnoj keramiki antičnyh poselenij Severnogo Pričernomor'ja VII–V vv. do n. è.*, în *Demografičeskaja situacija v Pričernomor'je v period velikoj grečeskoj kolonizacii*, Tbilisi, 1981, p. 93–100; idem, *Varvary...*

³¹ S-ar fi impus și menționarea altor autori, cum ar fi, de exemplu, Victor Cojocar, ale cărui lucrări – ne referim la cele publicate anterior apariției catalogului în discuție – sunt ignorate cu desăvârșire (vezi V. Cojocar, *Porteurs de noms thraces mentionne dans les inscriptions des villes grecques du nord de la mer Noire*, în *The Thracian World at the crossroads of civilizations*, 1, București, 1997, p. 31–58; idem, *Populația zonei nordice și nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iași, 2004, cu numeroase trimiteri la literatura anterioară).

³² Importanța deosebită a acestei inscripții a determinat, la scurt timp după publicarea ei de către Ju.G. Vinogradov, *Drevnejšee grečeskoe pis'mo s ostrova Berezan'*, în *VDI*, 1971 (4), p. 74–100, apariția unui număr impresionant de studii pe marginea problemelor ridicate de conținutul documentului (vezi J. Chadwick, *The Berezan Lead Letter*, în *Proceedings Cambridge Philological Society*, 199, 1973, p. 35–37; V.P. Jajlenko, *K datirovke i čteniju Berezanskogo pis'ma Achillodora*, în

altele, dimpotrivă, prescurtat, titlurile complete regăsindu-se într-o listă de la sfârșitul cărții. Ca și în cazul unor categorii de materiale, menționate mai sus, semnalăm o serie de documente care nu se încadrează în perioada cronologică tratată în acest volum. Avem în vedere cele patru inscripții lapidare votive pentru Ahile în ipostază de Pontarches sau Heros de la sfârșitul catalogului, care datează din primele trei secole p.Chr. Departe de a pune la îndoială importanța lor științifică, suntem totuși de părerea că, într-o lucrare în care sunt discutate începuturile colonizării grecești la nordul Mării Negre, astfel de documente, mult mai recente, nu aveau ce căuta.

Volumul se încheie cu lista abrevierilor și cea a literaturii, ultima incluzând, în cea mai mare parte, lucrări de sinteză sau de referință dedicate atât diverselor categorii de materiale arheologice, cât și evoluției civilizației grecești la nordul Mării Negre, în general³³. Deși mai multe dintre aceste lucrări nu apar în comentariile la piesele din catalog, presupunem că ele vor fi fost consultate de editori la întocmirea textului introductiv și a catalogului. Fiind vorba de o carte dedicată exclusiv unei singure colonii grecești nord-pontice, și încă uneia de importanța celei de pe insula Berezan, credem că volumul ar fi avut numai de câștigat dacă editorii ar fi sporit lista bibliografică.

Ajunși la sfârșitul discuției noastre, ținem să precizăm că, în pofida observațiilor critice formulate pe marginea catalogului, volumul este, în mod indiscutabil, un prețios instrument de lucru pentru specialiști. Spre deosebire de majoritatea publicațiilor de acest gen, apărute în țări din estul Europei, lucrarea prezentată de noi se deosebește printr-o condiție grafică de excepție. Fotografii de calitate, toate color, permit observarea până și a celor mai mici detalii ale pieselor catalogate. Importanța științifică a catalogului constă și în introducerea în circuitul științific a unui număr mare de obiecte, până acum inedite. Ținând cont de imensul material arheologic încă nepublicat, provenit din săpăturile efectuate în coloniile nord-pontice, sperăm că acest volum va servi și ca exemplu demn de urmat pentru alte instituții, la introducerea în circuitul științific a descoperirilor care zac depozitate de zeci de ani în diverse muzee din Ucraina și Rusia.

Cei familiarizați cu antichitățile de la nordul Mării Negre și-ar putea da ușor seama că aniversarea care a oferit prilejul pentru publicarea acestui volum poartă mai degrabă valoare simbolică. Aceasta, deoarece atât sondajele lui R.A. Prendel, cât și cele întreprinse în 1896 de B.F. Farmakovskij, au avut un caracter foarte limitat și nu pot fi nicidecum comparate cu săpăturile de amploare ale lui G.A. Skadovskij, de la începutul secolului trecut. Atunci, numai în urma a două campanii arheologice, au fost cercetate, conform unor estimări diferite, între 500 și 800 de morminte din mai multe epoci istorice.

Nu este cazul și nici locul să aprofundăm aici discutarea acestui aspect și nici să ne hazardăm în speculații privind motivele care au stat la baza lansării unui asemenea volum omagial. Totuși, nu putem face abstracție de o anumită confruntare ruso-ucraineană care, de mai mulți ani, poate fi observată nu doar în sfera politică și economică, ci și în viața științifică, inclusiv în domeniul arheologiei preistorice și clasice³⁴. Nu este

VDI, 1974 (1), p. 133–151; B. Bravo, *Une lettre sur plomb de Berezan': colonisation et modes de contact dans le Pont*, în *Dialogues d'histoire ancienne*, 1, 1974, p. 111–187; D.M. Pippidi, *O noua scrisoare pe plumb descoperita la Olbia*, în *StCl*, 16, 1974, p. 253–255 [= D. M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 114–111]; V.P. Jajlenko, *Voprosy interpretacii berezanskogo pis'ma Achillodora*, în *VDI*, 1975 (3), p. 133–150; A.P. Miller, *Notes on the Berezan Lead Letter*, în *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 17, 1975, p. 157–160; R. Merkelbach, *Nochmals über die Bleitafel von Berezan*, în *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 17, 1975, p. 161–162; B. Bravo, *Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce maritime grec à l'époque archaïque*, în *Dialogues d'histoire ancienne*, 3, 1977, p. 1–59; K. Brodersen, W. Günther, H.H. Schmitt, *Historische griechische Inschriften in Übersetzung*, I, *Die archaische und klassische Zeit*, Darmstadt, 1992, nr. 27; O. Murray, *Das frühe Griechenland*, München, 1998, p. 281 și urm.; mai recent, cf. L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 50–55, cu trimiteri la bibliografia anterioară.

³³ Absența din lista bibliografică a unor lucrări colective ca *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja* (ed. G.A. Košelenko, I.T. Kruglikova, V.S. Dolgorukov), Moscova, 1984, sau *Archeologija Ukrainskoj SSR*, 2, Kiev, 1986, devenite lucrări de referință, ar putea fi explicată doar printr-o scăpare regretabilă din partea editorilor.

³⁴ Pentru prima dată am avut senzația unei asemenea confruntări în primăvara anului 1997, când am participat la simpozionul internațional de la Odessa dedicat orașului Nikonion. Așa cum reiese și din cuprinsul materialelor editate cu acest prilej (cf. *Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 1997), marea majoritate a participanților reprezentau instituții științifice din Ucraina și Rusia, mai mulți dintre ei fiind specialiști consacrați, legați atât de interese profesionale comune, cât și prin intermediul relațiilor personale. Deși discuțiile pe marginea comunicărilor au avut loc într-o atmosferă colegială, tonul mai multor luări de cuvânt ne-a lăsat impresia existenței unei animozități între mai mulți participanți, tensiune generată, în opinia noastră, de apartenența specialiștilor implicați la centre arheologice din cele două state diferite. Polemica intensă, nu neapărat constructivă, poate fi surprinsă tot mai des în ultimii ani și în articole sau recenzii apărute în revistele de specialitate rusești și ucrainene. Pentru a aduce aici doar un exemplu, menționăm opoziția față de teoria așa-numitului „protectorat scitic” asupra orașelor grecești de pe litoral, vehiculată tot mai insistent de S.D. Kryžickij (*Ol'vija i skifi u V st. do n.e. Do pitannja pro skifs'kij «protektorat»*, în *Archeologija* (Kiev) 2001 (2);

un secret prea mare faptul că, odată cu scindarea Uniunii Sovietice, au fost subminate brusc poziția și rolul centrelor rusești de arheologie, în special a celor de la Moscova și Sankt Petersburg, în ceea ce privește cercetarea monumentelor antice de pe litoralul ucrainean al Mării Negre. Ca atare, chiar dacă nu punem nici un moment la îndoială intenția nobile a proiectului sau importanța lui științifică, presupunem că organizarea unei expoziții și publicarea unui volum colectiv de către specialiștii ruși de la Muzeul *Ermitage*, cu prilejul împlinirii a 120 ani de la sondajele foarte modeste întreprinse de R.A. Prendel pe insula Berezan, au urmărit nu numai să confirme rolul important pe care l-a avut această instituție la studierea așezării antice Borysthenes, ci să sublinieze și rolul pe care pretinde să-l dețină încă această instituție, în situația nou creată, mai ales în comparație cu școala ucraineană de arheologie clasică, aflată încă într-un proces de căutare a identității.

BEMERKUNGEN ZU EINEM JÜNGST ERSCHIENENEN BUCH ÜBER DIE ANTIKE SIEDLUNG AUF DER INSEL BEREZAN

ZUSAMMENFASSUNG

Bekanntermaßen lassen sich die ältesten Beweise einer griechischen Präsenz im nördlichen Gebiet des Schwarzen Meeres mit der Niederlassung auf der heutigen Insel Berezan in Zusammenhang bringen, die zur Zeit der Kolonisation wohl eine Halbinsel war. Seit dem 19. Jahrhundert erfreut sich diese Siedlung, die in der Antike den Namen Borysthenes trug, eines verstärkten Interesses der archäologischen und geschichtlichen Forschung. Dank intensiver Bemühungen zahlreicher Gelehrter wurde ein ganzer Kreis von Fragestellungen aufgeworfen, mit denen sich die moderne Wissenschaft trotz beachtlicher Fortschritte noch bis heute auseinandersetzt. So fällt es besonders schwer, die Fragen nach dem politischen Status und wirtschaftlichen Funktion der Siedlung sowie den Kontakten mit der einheimischen Bevölkerung in der Anfangsphase der griechischen Kolonisation erschöpfend zu beantworten. Da dieser Sachverhalt in erster Linie mit der prekären Lage der schriftlichen und archäologischen Quellen zusammenhängt, ist jeder Versuch, alle vorhandenen, sowohl publizierten als auch unveröffentlichten Fundgattungen zur Rekonstruktion des historischen Bildes in dieser Zeit heranzuziehen, besonders bemerkenswert. Dazu gehört auch das hier besprochene Buch *Borisfen-Berezan'. Am Anfang der antiken Epoche im Norden des Schwarzen Meeres*, das 2005 vom *Ermitage*-Museum aus St. Petersburg anlässlich des 120-jährigen Jubiläums der von R. A. Prendel durchgeführten archäologischen Ausgrabungen auf der Insel Berezan herausgebracht wurde.

Neben der Einleitung, in der S. L. Solov'ev sowohl den gegenwärtigen Forschungsstand erläutert als auch einige, von ihm bereits in anderen Studien verfassten Thesen über diese Siedlung erneut zum Ausdruck bringt, eine besondere Aufmerksamkeit verdient das Katalog mit Funden aus Berezan. Der Reihe nach handelt es sich um 273 Fundstücke, die bei einer Ausstellung zum gleichen Anlass im Juni-September 2005 der Öffentlichkeit präsentiert wurden. Aus nicht näher erläuterten Gründen wurden die Funde in unterschiedlichen Kategorien aufgeteilt: Transportamphoren (Kat.-Nr. 1–11); ostgriechische Keramik (Kat.-Nr. 12–116); Keramik des griechischen Festlandes (Kat.-Nr. 117–180); Lampen (Kat.-Nr. 173–180); Terrakotten und plastische Gefäße (Kat.-Nr. 181–195); Gegenstände aus Glas und Glaspasta (Kat.-Nr. 196–205); Metallgegenstände (Kat.-Nr. 206–232); lokale Erzeugnisse (Kat.-Nr. 233–255); Graffiti (Kat.-Nr. 256–268); der Achillodoros-Brief (Kat.-Nr. 269); Inschriften (Kat.-Nr. 270–273). Eine kritische Analyse aller dieser Rubriken zeigte, dass die Vorgehensweise der Autoren bei der Gestaltung des Katalogs nicht ganz gelungen ist. Abgesehen davon, dass einige Funde falsch aufgeteilt wurden, oder gleich mehreren Kategorien angehören könnten, überschreitet die Datierung anderer die im Buch angesprochene Zeitspanne, nämlich archaische und frühklassische Periode. Besonders auffallend ist dies im Falle von vier Votivinschriften für Achilleus (als Pontarches und Heros), die sich alle in die ersten drei Jahrhunderte n. Chr. datieren lassen. Trotz diesen und anderen kritischen Bemerkungen lässt sich zum Schluss festhalten, dass mit dieser Publikation dem Leser ein vielseitiges Bild über die Funde aus Berezan angeboten wird, von denen viele hier zum ersten Mal veröffentlicht wurden. Es verdient besonders die Auswahl ostgriechischer Keramik aus diesem Band hervorgehoben zu werden, die sowohl zahlenmäßig als auch angesichts der präsentierten Produktionszentren zur Zeit die größte, uns bekannte Zusammenstellung dieser Gattung aus einer pontischen Kolonie darstellt. Beachtenswert ist auch die hohe Druckqualität der Abbildungen, die sich von denen aus den anderen Publikationen dieser Art aus Osteuropa stark unterscheidet. Es bleibt am Ende den Wunsch zu äußern, dass auch andere Museen und archäologische Institutionen aus Russland und der Ukraine das Beispiel vom *Ermitage*-Museum folgen werden, um weitere, seit Jahrzehnten in ihren Depots gelagerte Funde aus den pontischen Kolonien an die Öffentlichkeit zu bringen.

idem, *Ol'vija i skify v V v. do n.e. K voprosu o skifskom «protektorate»*, în *Archeologičeskie Vesti*, 9, 2002, p. 208–221; idem, *Olbia and the Scythian in the Fifth Century BC: The Scythian 'Protectorate'*, în David Braund (ed.), *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*, Exeter, 2005, p. 123–130. Reluând discuția asupra ansamblului de informații scrise, numismatice și arheologice – în principiu este vorba de aceleași surse utilizate de Ju.G. Vinogradov și adepții săi – S.D. Kryžickij vine cu o serie de argumente noi care, în principiu, neagă completamente oricare dependența politico-economică a Olbiei față de sciți în perioada menționată mai sus (cf., cel mai recent, V. Cojocaru, *Despre așa-numitul "protectorat" scitic asupra orașelor grecești nord-vest pontice*, în *Peuce*, S.N., III–IV, 2005–2006, p. 109–120.